

Hankó-Nagy Alpár:
A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész története (1940–1945).
 Kivonat

Bevezetés: a kutatás témája

1940 augusztusában Románia és Magyarország kormánya a két ország között fennálló területi disputa megoldásához a német és az olasz kormány döntőbíráskodását kérte. A kérelmezők kötelezettséget vállaltak, hogy az így születendő ítélet feltételeit vonakodás nélkül elfogadják. A bécsi Belvedere palota Aranytermében 1940. augusztus 30-án kihirdetett döntés a vita tárgyát képező Erdély területét etnikai, gazdasági és stratégiai szempontok alapján felosztotta a két ország között. Északi része Magyarországhoz került, déli része továbbra is Romániánál maradt.

Az új határ példátlan módon szakította ketté Erdély területét. Történelmi régiókat, évszázadok óta összefonódott gazdasági, társadalmi, kulturális kapcsolatrendszer, falvakat, családokat vágott ketté minden pragmatikus szempont mellőzésével. Városok szakadtak el az őket ellátó vidéktől, ipari vállalatok nyersanyag- és munkaerőbázisuktól, kistermelők felvevő piacuktól, vasútvonalak holtvágánnyá, főútvonalak határ menti zsákutcákká változtak. A döntés megosztotta Erdélyt és annak lakóit. Északon a románok, délen a magyarok keserűen szemlélték az új határt, emitt kitörő öröm, üdvívalgás, amott fellángoló gyűlölet, nacionalista hisztéria. A két nemzet egyébként is terhelt viszonya hirtelen nyílt ellenségeskedéssé változott. Rövid idő alatt románok százai estek áldozatul a szoldateszka bosszúvágának északon, a magyarok százezreire pedig kisebbségi sorsuk legsötétebb időszaka várt délen.

A határ, amelyet maga Hitler húzott meg, az Erdélyi Református Egyházkerületet is példátlan módon kettészakította. Háromötödére kibontakozás, integráció várt Magyarországon, kétötödére pedig élethelehetőségeinek szinte teljes beszűkülése és a túlélésért folytatott kitartó, konok harc Romániában. Az Egyházkerület Dél-Erdélyben maradt része elszakadt a püspöki székhelytől, főhatóság, teológia, tanítónőképző, hivatalos lap, nyomda és sok minden más nélkül maradt. Első látásra híveinek és vezetőinek tömeges távozására, intézményeinek rohamos leépülésére, teljes káoszra, biztos felszámolódásra lehetett számítani. Nem így történt. Vásárhelyi János püspök már a bécsi döntést követő éjszakán eldöntötte, hogy minden erejével megakadályozza az élet-törést. Másnap maga helyett püspök-helyettest, az Igazgatótanács helyett ideiglenes Intézőbizottságot delegáltatott az ad-hoc egybehívott igazgatótanácsai gyűléssel. Döntése kulcsfontosságúnak bizonyult, mivel ennek az ideiglenes testületnek köszönhetően került el az egyházkerületi rész a visszafordíthatatlan leépülést, általa sikerült az öt teljes és négy töredék-egyházmegyét, közel 200 egyházközséget, számos elemi- és középiskolát, szeretetintézményeket átmenekíteni a háború és a román nacionalizmus dühének megpróbáltatásain. A kinevezett Intézőbizottság az elkövetkező időben ugyanis páratlan lelkiismeretességgel végezte a rábízott munkát. Székhelyet állított fel Nagyenyeden, kapcsolatba lépett a román kormánnyal, rögtön kérve a lelkészek államsegélyét, adatokat gyűjtött, ideiglenes egyházmegyéket létesített, és mindössze két hónap alatt jól működő egyházi közigazgatási apparátust hozott létre, melynek köszönhetően az egyház életében az elszakadás után minimális törés keletkezett. Helyzetének megszilárdulása után igyekezett kialakítani végleges szervezeti formáját, megszervezte az egyházi munkát a belmissziótól a szeretetszolgálatig, gondoskodott az elemi és középiskolák fenn-

tartásáról, teológiát hozott létre, törődött a nyugdíjasokkal, segélyezte bajbajutott lelkészeit, híveit, jogvédelmet nyújtott a hatóságok által zaklatottnak, nyomdát alapított, tankönyveket, naptárt, kátét, énekeskönyvet adott ki.

A fejezetek általános leírása

Dolgozatunkban ennek, az Erdélyi Református Egyház történetében egyedi és sajátos képződménynek, a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Résznek az 1940–45. közötti, mindezidáig feltáratlan történetét mutatjuk be. A korszak kutatói és az érdeklődők előtt ugyanis közismert, hogy az erdélyi református egyháztörténet-írás mindmáig adós az Erdélyi Református Egyházkerület 20. századi történetének korszerű és tényszerű feltáráásával. Ennek pedig vitathatatlanul egyik legérdekesebb, egyedi fejezetét alkotja az 1940–45 közötti időszak. A II. világháborút követő évtizedekben, a kommunista diktatúra közismert viszonyai között a téma feldolgozására természetesen nem kerülhetett sor, így a vizsgált időszak fehér foltnak minősül mind a Magyarországhoz csatolt, mind a dél-erdélyi területeken működő református egyházat illetően. Sőt, utóbbi 1990-ig tabu témának számított, így a szélesebb közönség a Dél-Erdélyi Egyházkerületi Rész létezéséről sem tud. Dolgozatunk célja ennek a fehér foltnak a megszüntetése.

Az első fejezetben az Egyházkerület kettészakadásának körülményeiről szólunk. Röviden kitérünk a bécsi döntés előzményeire és annak romániai és magyarországi fogadtatására, majd bemutatjuk a döntés miatt keletkezett új helyzetet. Ismertetjük az egyházkerületi részt irányító Intézőbizottság létrejöttének folyamatát, szólunk Nagy Ferenc és Bethlen Bálint elnökök megbízásának körülményeiről és a kezdeti időszak eseményeiről.

A második fejezetben az 1940 novemberére többé-kevésbé konszolidálódott egyházi struktúra további életéről lesz szó. Először az egyház kormányzásáról beszélünk. Bemutatjuk, hogyan próbált az Intézőbizottság önálló egyházkerületet szervezni, és végül mi kényszerítette arra, hogy megszűnéséig az 1940. augusztus 31-én megszabott keretek között maradjon. Ismertetjük az egyház kormányzati szerveinek (Intézőbizottság, Püspöki Szék, elnökség, ügyosztályok) működését, részletesen kitérve a két elnök (Nagy Ferenc és Bethlen Bálint) személyére és tevékenységére. A továbbiakban rámutatunk arra, milyen volt az Intézőbizottság és a lelkészek magatartása az állammal szemben, és mire számíthattak az állami hatóságoktól, illetve, milyen volt a viszony a többi magyar felekezettel, valamint a királyhágómelléki egyházkerület-töredékkel és a kolozsvári Igazgatótanáccsal. A következő alfejezetben röviden megrajzoljuk a Romániában maradt öt teljes, négy töredék-, és egy időközben megszüntetett egyházmegye korabeli helyzetképét. A fejezetet az egyház belső életének ismertetésével zárjuk: szólunk az istentiszteleti életéről, a vallásoktatásról, a belmissziói munkáról és az egyház szeretetszolgálatáról, a két legfontosabb diakóniai intézmény: a szászvárosi Árvaház és a brassói Szeretetház működéséről, ismertetjük a szórványgondozás és az egyházi sajtó terén felmerült gondokat és a kevés elért eredményt, majd azt, hogy miként gondoskodott az Intézőbizottság a Romániában maradt nyugdíjasokról, és hogyan segélyezte rászoruló lelkészeit.

A következő fejezet a dél-erdélyi reformátusok 1940–45 közötti sérelmeit tárgyalja. Ezt hat részre tagoltuk. Először megvizsgáljuk, mi állt a román kormány és a köztvélemény magyarellenességének hátterében, felvázolva mindazokat a lehetséges indokokat, melyekre a kor politikai és társadalmi viszonyai utalnak, és röviden számba vesszük az egyházat ért atrocitások széles skáláját. A következő négy alfejezetben részletesen ismertetjük mindazt a sok sérelmet, amit egyéni, közösségi és gazdasági téren az egyház elszenvedett az Antonescu-rezsim alatt. Beszélünk a magyarelles hán-

gulatról, a tömeges elbocsátásokról, a híveket, lelkészeket ért inzultusokról és atrocitásokról, különböző hatósági zaklatásokról és a hadbírószági eljárásokról (egyéni sérelmek). Bemutatjuk az ostromállapotot elrendelő törvényeket, és azokat a közösségi sérelmeket, melyeket az önkényes utazási, gyülekezési és nyelvhasználatra vonatkozó korlátozások, illetve a cenzúra okozott az egyháznak. A diszkriminatív gazdasági intézkedésekkel folytatjuk a sort, szólunk az ingatlanfoglalásokról, megkülönböztetett adóterhekről, a hadikölcsönjegyzésről, az állami támogatások és a lelkészek törvényes járandóságai körüli rendellenességekről. A fejezet végén az 1944. augusztus 23. után az újraegyesülésig eltelt időszakban, főként a román-magyar háború idején mind a hatóságok, mind az átvonuló hadseregek miatt elszenvedett erőszakos cselekményekről, internálásokról, pusztításról és fosztogatásról lesz szó.

Dolgozatunk végén az egyházkerület újraegyesülését ismertetjük. Röviden kitérünk Erdély egyesítésének és a román adminisztráció Észak-Erdélybe való újbóli bevezetésének eseményeire, majd azokról az intézkedésekről szólunk, melyeknek köszönhetően 1945. május 28-án helyreállt az egységes Erdélyi Református Egyházkerület. A fejezetet a következő fél év eseményei, az Intézőbizottság felszámolásának és megszüntetésének lépései, végül pedig az utolsó intézőbizottsági gyűlés bemutatása zárja.

A dolgozat szerkezetét számba véve szembevetünk, hogy az egyházat ért sérelmekkel külön fejezet foglalkozik. Ez annak következménye, hogy sajátos helyzete folytán, illetve a román kormány, a közigazgatási hatóságok és a közvélemény magyarellenes és ezzel együtt reformátusellenes magatartása miatt az egyházat több sérelem érte, mint amennyi eredményt felmutathatott. Tevékenységének bármelyik területét vizsgáljuk, előbb-utóbb akadályokkal, nehézségekkel, tehetetlenséggel találkozunk, melyek majdnem teljes mértékben az egyházon kívüli okok következményei. Az egyház hívei, lelkészei példátlanul sokat szenvedtek, és úgy véltük, ennek kidomborítása akkor lehetséges, ha a sérelmeket külön fejezetben, kiemelten tárgyaljuk. Nagy számukat az is igazolja, hogy az egyház helyzetére vonatkozó korabeli átfogó jelentések is túlnyomóan ezekről számolnak be. Az 1943 májusában elkészült monumentális jelentés *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig* címmel, melyet Nagy Ferenc neve alatt az elnökség a Magyar Külügyminisztériumnak nyújtott be, 241 oldalon, a minisztérium kérdéseire válaszolva számolt be minden tekintetben az egyház életéről. A jelentésben viszont 200 oldalon csak az egyházat ért sérelmekről van szó. És bár külön fejezet sorolja fel ezeket, mégis amikor az egyházkerületi rész életéről (könyvkiadásról, belmissziói munkáról, istentiszteleti életről stb.) beszél, akkor is akadályokról, nehézségekről és diszkriminatív intézkedésekről szól. 1945. november 25-én a záróülésem Nagy Ferenc bemutatta elnöki zárójelentését az Intézőbizottság működéséről. A 35 oldalas iratban 21 oldalon szintén csak az egyházat ért különböző sérelmekről van szó. Mindez érthető, hisz mind az elnök, mind az egyházban élő lelkészek és egyháztagok magát az ötéves különállást is sérelemként élték meg.

Meg kell említenünk azt is, hogy dolgozatunkban nem tárgyaltuk részletesen az 1941-ben alapított Bethlen Gábor Teológiai Akadémia történetét. Ennek legfőbb oka az, hogy a Teológia megszűnésekor Musnai László részletes és alapos történeti összefoglalást készített a lelkészképző intézet életéről és munkájáról (*Az Ige szolgálatában*, Nagyenyed, 1945), ez pedig nyomtatásban is megjelent. Az abban foglaltakhoz semmi újat nem fűzhettünk volna, ezért az ott leírtak megismétlésétől eltekintettünk. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a Teológia létére, a körülötte felmerült gondokra nem utalunk, valahányszor arra szükség van. Viszont a Teológia kérdésével külön fejezet vagy alfejezet nem foglalkozik.

Források

Tekintettel arra, hogy – mint említettük – sem a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Részre, sem az Erdélyi Református Egyházkerület második világháború alatti időszakára vonatkozó munka még nem született, kutatásunkban csaknem kizárólag levéltári forrásokra támaszkodhattunk. Úttörő vállalkozásunkban az elsődleges források mellett csupán néhány korabeli személyiség emlékiratai és a kor általános politikai, hadtörténeti, valamint a dél-erdélyi magyarságot is érintő kisebbségpolitikai helyzetére vonatkozó szakmunkák segítettek. Mivel a korlátozott lehetőségek miatt korabeli egyházi és világi sajtó alig létezett Dél-Erdélyben, a sajtótermékek sem jelentettek jelentős kiegészítő forrást.

Kutatásunk törzsanyagát a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész Intézőbizottságának Levéltára képezte, melyet az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár őriz (A 23 fond). Az 5,4 folyóméternyi anyag igen értékes forrás-együttese a dél-erdélyi egyházkerületi rész életének. Jelentős mértékben sérült (1944. szeptember végén ugyanis az Intézőbizottság irodáiba beszállásolt orosz katonák feltörték a szekrényeket és szétdobálták az iratokat), így a belőle kirajzolódó kép bizonyos pontokban hiányos.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára őrzi az Intézőbizottság titkos gyűléseinek és 1945-ös záróülésének jegyzőkönyvét, valamint Nagy Ferenc első elnöki jelentését (I. 25/1940 tétel). Emellett megvizsgáltuk az Erdélyi Református Püspökség Levéltárának az időszakra vonatkozó iratait is. Az egyház életére vonatkozóan az egyházmegyei (Hunyadi, Kolozsvári, Küküllői, Nagyenyedi, Nagyszebeni) levéltárakban is találtunk adatokat, melyeket – a Nagyenyedi Egyházmegye levéltárát kivéve – szintén az Egyházkerületi Levéltár őriz. Egyedi és használható háttér-információkkal gazdagította ismereteinket Nagy András teológiai tanár hagyatéka: levelezésében az Intézőbizottság és a Bethlen Kollégium Elöljárósága közötti viszonyról, a Svájcból érkezett segélyekről, illetve néhány dél-erdélyi lelkész hányatott sorsáról találtunk adatokat.

A Magyar Országos Levéltárban a Sajtólevéltárat, a Magyar Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium Levéltárát kutattuk. A K 610-es törzsszámú, Sajtóarchívum című, Erdéllyel foglalkozó lapkivágatokat, kéziratokat és cikkgyűjteményeket tartalmazó fond 91. sz. csomója „Dél-Erdélyi Adattár” néven igen gazdag jelentésanyagot tartalmaz a különböző dél-erdélyi magyar intézmények, egyházak, régiók életéről. Ebben bukkantunk rá többek között a már említett kimerítő jelentésre, melyet az elnökség 1943 májusában küldött el a Külügyminisztériumnak. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának levéltára (K 28), valamint a Külügyminisztérium Politikai Osztályának iratai (K 63) és rezervált politikai iratai (K 64) számos információt nyújtottak a dél-erdélyi magyarságot és reformátusokat ért sérelmekkel kapcsolatban. Kevés adattal ugyan, de szintén segítségünkre volt a Romániai Magyar Népközösség töredékesen fennmaradt levéltára is (K 493). A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában a dél-erdélyi reformátusok támogatására, a Magyarországra menekült lelkészekre és hívekre és az itt tanuló dél-erdélyi magyar diákokra vonatkozó anyagot vizsgáltuk meg.

A bukaresti Központi Országos Történeti Levéltárban (ANIC) az Antonescu-kormány Kultusz- (2720. sz.), illetve Nemzetnevelési Minisztériumának (1071. sz.) iratait kutattuk. Ebben az anyagban az egyházkerületi rész és a kormány közötti levelezéssel, illetve a bizonyos kormány-intézkedések háttérében húzódó indokokkal és szándékokkal kapcsolatban találtunk használható információkat.

Egyháztörténeti szakirodalom hiányában a korszakra vonatkozó általánosabb jellegű munkákat használhattuk. Rendelkezésünkre állt néhány egykori magyar, illetve román személyiség visszaemlékezése. Az egyik Hegyi István, volt peteki lelképásztor összefoglaló írása. Ennek rövidített változata nyomtatásban is megjelent a székelyudvarhelyi *Református Híradó* hasábjain, kéziratára pedig dr. Tökés István, ny. teológiai tanár hívta fel a figyelmünket, akinek ezúton mondunk köszönetet. Másik felhasznált mű Kacsó Sándor, az *Erdélyi Gazda* egykori szerkesztőjének önéletírása. Ennek harmadik, nagyrészt a bécsi döntés utáni eseményekről szóló kötetében (*Nehéz szagú iszap felett*) a szerző számos részletet közöl a dél-erdélyi magyarság és a református egyház életére, és a Târgu Jiu-ba internált magyarok (köztük számos református lelkész és kollégiumi tanár) sorsára vonatkozóan. Néhány adattal segítségünkre volt Horia Sima: *Era libertății, Statul național-legionar* c. naplószerű visszaemlékezése, mely a bécsi döntés utáni eseményekről beszél, valamint Petru Groza: *A börtön homályában* című memoárja is, amelyet 1946-ban írt, visszaemlékezve az Antonescu-rezsim éveire.

A korszakkal foglalkozó szakirodalomból Csatári Dániel, Illésfalvi Péter, L. Balogh Béni, Nagy Mihály Zoltán, Szabó Péter, Számvéber Norbert, Szenczei László, Vincze Gábor magyar, valamint Dumitru Șandru, Ottmar Trașcă és Viorel Achim román történészek munkáit használhattuk fel. A felsorolt szerzők írásai részletesen foglalkoznak a bécsi döntéssel, a román-magyar viszonytal, a német-olasz tiszti bizottságok tevékenységével, Románia és Magyarország nemzetiségpolitikájával, a két ország közötti népmozgásokkal, a román-magyar háború eseményeivel stb. A magyarság közjogi helyzetét és a román kormány és a közvélemény magyarokhoz való viszonyulását ezen munkák alapján vizsgáltuk.

Összefoglalás, következtetések

Dolgozatunkban a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész 1940–45 közötti történetét mutattuk be, azt az időszakot, amikor az erdélyi református egyház kétötöde a központtól leszakadva, ideiglenes jelleggel kénytelen volt önálló életet élni. Ismertettük a második világháború idején kettészakított Erdély déli területén – sajátos történelmi helyzetben – létrejött egyházi struktúrát. A rendelkezésre álló adatok alapján bemutattuk megalakulásának körülményeit, megszerveződését, és az első idők nehézségeit. Ismertettük a kialakult szervezetet, rámutattunk a kormányzó testületek működésének eredményeire, nehézségeire, hiányosságaira. Számba vettük az egyházkerületi résznek az állammal és a többi magyar egyházzal kialakított viszonyát, a teljesen Romániában maradt és az ideiglenesen kialakított egyházmegyék életét, valamint az egyház belső életének különböző szegmentumait. Felvázoltuk az egyházat ért sérelmek háttérben álló társadalmi, politikai viszonyokat, melyek meghatározták a román állam és közvélemény magyar- és református-ellenességét. Részletesen ismertettük az egyházat egyéni, közösségi és gazdasági téren ért különböző sérelmeket, és az 1944. augusztus 23. után elszenvedett üldözést és pusztítást. Végül pedig bemutattuk az egyházkerület újraegyesülésének, és az egységes kormányzás helyreállításának eseményeit.

Az ismertetett nagymennyiségű adatból az Erdélyi Református Egyházkerület történetének egyedi fejezetére vonatkozóan az alábbi következtetéseket vontuk le:

1. A második bécsi döntés Erdéllyel együtt az Erdélyi Református Egyházkerületet területileg kettészakította. Vásárhelyi János és az augusztus 31-én összeült csonka igazgatótanácsi értekezlet intézkedései folytán sikerült megakadályozni, hogy a dél-erdélyi rész

egyházkormányzás szempontjából végleg leváljon az egyházkerület testéről. Az értekezlet határozata, miszerint „továbbra is a maga testéhez tartozónak vallja” a Dél-Erdélyben maradt egyházközségeket, iskolákat és intézményeket, kulcsfontosságúnak bizonyult, ugyanis ennek köszönhetően végig fennmaradt a kettészakadás ideiglenes jellege. Az első két hónapban a létrehozott Intézöbizottság nem próbálkozott azzal, hogy önálló egyházkerületet szervezzen, remélve, hogy a viszonyosság elve alapján Vásárhelyi János Romániában maradt hívei fölött is gyakorolhatja püspöki jogkörét. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy ez lehetetlen – 1940. novemberi, kolozsvári tárgyalásai után –, az elnökség egyházkerületi közgyűlés egybehívását és választások megszervezését tervezte. Feltételezéseink szerint céljuk az volt, hogy megőrizték a Romániában, 1928-ban törvényesen elismert Erdélyi Református Egyházkerület létezésének folytonosságát, önálló egyházkerületként jobb tárgyalási pozícióba kerüljenek a kormánnyal, és lecsendesítsék azokat, akik az elnökség kinevezése és a törvényes választások elmaradása miatt elégedetlenkedtek. A közgyűlés egybehívása és a püspökválasztás a kettészakadás végleges megpecsételését jelentette volna. Erre viszont a román kormány álláspontja miatt nem került sor, mivel az megváltoztathatatlanak tekintette az Igazgatótanács augusztus 31-i határozatában foglaltakat, és kizárólag az így létrehozott egyházi struktúrát ismerte el. Az Intézöbizottság tehát az Igazgatótanács helyettese lett az egyházkerületi rész területén, és mindvégig ennek a testületnek tartozott jelentéstétellel. Az egyházkerület egysége tehát elvben nem szűnt meg, ezt leginkább az igazolja, hogy 1945-ben az egységes kormányzás helyreállítása zökkenőmentes volt, és az egyház dél-erdélyi részének struktúrájában, kormányzati rendszerében semmilyen lényeges változást nem eredményezett.

2. Annak ellenére, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület egysége elvben nem szűnt meg, a két rész gyakorlatilag párhuzamos, önálló úton indult el. Az Erdélyi Református Egyházkerület a Magyarországi Református Egyház része lett, új egyházi törvényeket vezettek be, bizonyos területeken változott az egyházkormányzás gyakorlata, Dél-Erdélyben viszont mindvégig csak az 1904-es egyházi törvény maradt érvényben. Vásárhelyi János 1945-ig egyszer sem jelenhetett meg Nagyenyeden, 1941-től a kolozsvári Igazgatótanács nem tárgyalt Dél-Erdélyre vonatkozó ügyeket, az Intézöbizottság pedig különállásának idején saját, új rendszabályokat is alkotott. A kebli Nyugdíjintézet likvidálása után Dél-Erdélyben a nyugdíjkérdést önállóan rendezték, a kerületi rész finanszírozása pedig külön forrásokból történt. A dél-erdélyi felekezeti iskolák továbbra is a román tanügyi törvények szerint működtek, és mivel a Teológia Magyarországra került, Nagyenyeden önálló teológiai akadémiát hoztak létre. Az egyházkerületi rész nyomdát létesített, hivatalos lapot, új elemi iskolai tankönyveket szerkesztett, énekeskönyvet és új fordítású kátét adott ki.

3. A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész öt éves történetét áttekintve, teljes bizonyossággal kijelenthetjük, hogy Vásárhelyi János és az Igazgatótanács a bécsi döntést követő napon olyan személyeket bízott meg az egyházi rész vezetésével, akik a feladat elvégzésére alkalmasnak bizonyultak. Nagy Ferenc tövisi lelkész, a gyulafehérvári egyházmegye esperese, bár megbízatását nem kereste, és el akarta hártani, öt év alatt lelkiismeretesen, hozzáértéssel, bölcsességgel, türelemmel és előrelátással vezette át a dél-erdélyi egyházi részt az Egyházkerület történetében talán a legnagyobb megpróbáltatásokat hozó időszakon. Az elnökhelyettes ügyszeretete, elkötelezettsége, felelősségtudata nyilatkozataiból, kortársai véleményéből és kormányzási módszereiből egyaránt nyilvánvaló. Mind magyarországi, mind bukaresti tárgyalásai során következetesen képviselte az egyházkerületi rész érdekeit, előrelátóan irányította annak szellemi, lelki és anyagi ügyeit.

Előrelátásának bizonyítéka, hogy 1944 augusztusában saját jó hírnevét kockáztatva elásta az Intézőbizottság harmincmillió lej tartalékát, így mentve meg azt az Intézőbizottság irodájában bezállásolt orosz katonák elől, akik a pénztárat is feltörték. A világi elnök, gr. Bethlen Bálint, a spártai modorú, hencegést és hivalkodást kerülő arisztokrata Nagy Ferenc kiváló munkatársának bizonyult. A két elnök együttműködése zavartalan volt, közöttük kirobant vitáról, konfliktusról nem tudunk.

4. Az egyházkerületi rész kormányzó testületei, valamint a központi iroda tevékenységét az első perctől számos kritika és ellenszenv fogadta. Ezek jó része a mellőzött személyek sértődöttségéből fakadt, és a miattuk kialakult viták és konfliktusok gyakran csaptak át személyeskedésbe, forradalmiaskodásba. Ilyen jellegűnek tartjuk az Intézőbizottság és Tókes Ernő, illetve a Nagyenyedi Egyházmegye Lelkészerkezlete közti vitát. A nagyenyedi Bethlen Kollégium Elöljáróságával kirobant konfliktus Szász Pál kollégiumi főgondnok és gr. Bethlen Bálint világi elnök szembenállásából, másrészt az Elnökség, illetve a Püspöki Szék és az Elöljáróság között anyagi kérdésekben jelentkező elvi és világnézeti különbségekből fakadt. A vita során ugyanakkor a lelkészek és tanárok évtizedes szembenállásának régi sérelmei is felszínre kerültek. A testületek nem találták meg az együttműködés lehetőségét, rossz viszonyuk az Egyházkerületi Rész megszűnéséig fennmaradt, az Elöljáróság az Intézőbizottság záró gyűlését is bojkottálta. Nagy Ferenc és Musnai László, valamint Szócs Sándor szembenállása pedig szintén beárnyékolta mindhármuk sok tekintetben eredményes munkáját, de a megfelelő hangnem és a kommunikáció hiánya miatt megbékélésükre 1945 után sem került sor.

5. A Dél-Erdélyi Egyházkerületi Rész Intézőbizottsága, valamint a Dél-Erdélyben maradt lelkészek, tanárok, tanítók hűséges helyben maradásának és lelkiismeretes munkájának köszönhetően számos egyházközséget és intézményt sikerült megkímélni a pusztulástól. Az első hónapokban Vásárhelyi János és Nagy Ferenc megakadályozta a lelkészek és tanítók tömeges távozását, bár előbbieik kisebb, utóbbiak lényegesen nagyobb számban hagyták el Dél-Erdélyt. A folyamatos optálás mellett azonban az egyházkerületi rész kiürülése – a kezdeti előrejelzésekkel ellentétben – mégsem következett be. Az egyház a lehetőségekhez képest komoly eredményeket ért el az oktatás, belmisszió, szórványgondozás, a rászorulóknak segélyezése, a könyvkiadás, iratterjesztés stb. terén. Munkájának eredményességét nem a megfelelő lelkület hiánya, hanem a számtalan egyéni és közösségi sérelem, az életlehetőségektől való teljes megfosztás csökkentette. Ezt Vásárhelyi János püspöknek a záró gyűlésen, illetve az Igazgatótanácsnak 1945. október 25-én elhangzott egybehangzó megállapításai is igazolják, miszerint „az adott viszonyok között az Intézőbizottság lelkiismeretesen igyekezett eleget tenni” annak az 1940 őszi megbízásának.

6. Az egyházkerületi rész a többi dél-erdélyi magyar egyházban a túlélésért vívott megfeszített harcban hűséges szövetségesre talált. Az egyházak közötti viszonyt ebben az időszakban leginkább a közös ügy melletti egységes kiállás és az együttműködés jellemezte. A jó viszonyt csupán helyi jellegű torzalkodások árnyékolták be, de ezek a közös munkát nem akadályozták. A Királyhágómelléki Egyházkerület töredékével az egyesülés tervének meghiúsulása után hűvös viszony következett, mivel Nemes Elemér lugosi lelkész sérelmezte a Dél-Erdélynek szánt magyarországi kormánytámogatások szétosztásának gyakorlatát.

7. A bécsi döntés után a felekezeti elemi és középiskolai oktatás ügye minden nehézségével az egyházkerületi rész gondja lett. Az az oktatási hálózat, amelynek fenntartása már az egységes kerület számára nagy erőfeszítést jelentett, az egyházkerület-töredék ve-

zetőségének minden próbálkozása ellenére sorvadni és leépülni kezdett. Az elemi oktatás megszervezését nagyban nehezítette a nagyszámú tanítósereg megfutamodása, a hatósági túlkapások széles skálája a beiratkozások megnehezítésétől a nyilvánossági jog megvonásán át az iskolák bezárásáig. Érthető hát, hogy a református iskolaköteles gyerekeknek csak az egyharmada járhatott elemi iskolába, és számuk évről évre folyamatosan csökkent. Hasonlóképpen csökkent az iskolák száma is, míg 1940-ben 104 református elemi iskola működött, 1945-ben már csak 75. Hiábavalóak voltak az Intézőbizottság erőfeszítései, hogy az okleveles tanítók számát növelje, és az eltávozottakat helyettesítse. A középiskolák szintén a lassú, de biztos leépülés útján indultak el. Bár az első tanév végén bízni lehetett abban, hogy a középiskolai oktatás virágozni fog, a második évtől kezdve túl sok tanár távozott, utánpótlásuk pedig lehetetlen volt. Hiába nőtt folyamatosan a diáklétszám, a kormány ellenséges magatartása, mely 1943-ban az iskolapolitikai harc idején a brassói és nagyenyedi gimnáziumok bezárásában csúcspontot ért el, minden élethelehetősegtől megfosztotta a középiskolai oktatást, annyira, hogy 1944 nyarán Dél-Erdélyben sem a világi, sem az egyházi vezetők nem tartották kulcskérdésnek az iskolaügyet, mivel másfél évtizedes perpektívának csak az iskolák teljes kiürülését tartották. Hangsúlyoznunk kell, hogy az iskolák finanszírozása lehetetlen lett volna a magyar kormány hathatós támogatása nélkül. Az öt év alatt érkezett magyar kormánysegélyek nagy részét (71 %) az egyház az iskolahálózat fenntartására fordította. Ez az intézkedés – úgy véljük – megakadályozta az iskolák gyors megszűnését, de leépülésük meggátolásához nem volt elegendő. Az elemi és középiskolai oktatás öt éves történetét áttekintve kijelenthetjük, hogy nem a megfelelő anyagi támogatás hiánya okozta annak sorvadását. A tanítók, tanárok megfutamodásának elsősorban lelki és nem anyagi okai voltak, és a személyzeti gondokon minden bizonnyal a nagyobb mértékű segítyezés sem segíthetett volna.

8. A román kormány és közvélemény magyarokkal szembeni magatartását a vizsgált időszakban mérhetetlen gyűlölet, bosszúvágy és az etnikai tisztogatás szándéka jellemezte. E magatartás mögött – úgy véljük – az észak-erdélyi románokon esett sérelmek megtorlásának, illetve a homogén egységes román nemzeti állam létrehozásának vágya, a viszonyosságokon alapuló, de a kölcsönös megtorlások szintjére süllyedt nemzetiségi politika, a társadalom minden rétegét átítató primitív nacionalizmus és nem utolsósorban pragmatikus politikai és gazdasági szempontok álltak. Romániában a vizsgált időszakban nem volt helye a pluralizmusnak vagy a demokrácia legelemibb szabályainak. A magyarok joggal érezhették magukat másodrangú állampolgároknak, vagy éppen „vogelfreieknak”, akár a zsidók. Helyzetük a kormányzatnak a fasiszta ideológiával való szakítása után sem javult, sőt, a magyar-román háború miatt veszélyes elemként, közellenségként kezelték őket. Az Antonescu-rezsim nem volt más, mint totalitárius diktatúra, mely a harmincas évek nacionalista állampolitikáját a végletekig kiterjesztette, az utána következő kormányok pedig, bár nyíltan tagadták az etnikai diszkriminációt, burkoltan továbbra is a magyarsággal való leszámolásra törekedtek.

Mivel a református egyházat nem lelki-szellemi, hanem inkább közéleti intézményként kezelték, a magyarságot sújtó számtalan diszkriminatív, tendenciózus intézkedés az egyházat is azonos mértékben sújtotta. A hatóságok a magyarság képviselőjét látták benne, ezért a magyarság élethelehetősegeinek beszűkítését életének megbénításán keresztül akarták véghezvinni.

9. A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész története jórészt az elszenvedett sérelmek története. Bár a létrehozott ideiglenes Intézőbizottság célja és szándéka első perctől valamiféle modus vivendi megtalálása volt, ha a sérelmek formáinak széles skálájára vagy

azok szembeűnően nagy számára tekintünk, elmondhatjuk, hogy a különállás közel öt esztendeje alatt az egyházra nem lehetőségek vártak, hanem szenvedés. Nagy Ferenc már 1943-ban csak úgy jellemezte egyházának életét, hogy „azzal a kínos lelki gyötördéssel él itt és így tovább, hogy a halálos ítélet ki van rá mondva, csak még nincs végrehajtva”.¹

Ha számba vesszük azt a rengeteg törvényteleniséget vagy a törvényesség látszatával elkövetett igazságtalanságot, atrocitást vagy nyílt gyűlöletből fakadó xenofób cselekedetet, minden okkereső magyarázat mellett nyilvánvalóvá válik: a korabeli román közösség és a kormány azon az állásponton volt, hogy semmi sem elég nagy ár az etnikailag homogén, magyaroktól és más kisebbségektől mentes Románia megvalósításáért.

Túl a kölcsönösségen, a bosszún és a haszonszerzés szempontjain, mind az Antonescu-kormány idején, mind 1944. augusztus 23-a után a magyarokat jól átgondolt stratégia szerint fosztották meg alapvető emberi jogaiktól, arra kényszerítve őket, hogy lehetőleg önként adják fel pozícióikat, és az anyaországban keressenek maguknak otthont. Bár ez látszólag részben sikerült is, teljes sikert mégsem értek el, hiszen a magyar lakosság nagy része szilárdan megőrizte állásait. Mégis, ez a politika példátlan szenvedést okozott a magyar kisebbségnek, és benne a református egyháznak. Az erőszakos cselekedetek, a számtalan hatósági zaklatás (házkutatások, kihallgatások, elkobzások, koholt vádak alapján beindított hadbíróági perek), a túlkapások, a túladóztatás, a rekvirálások és hadikölcsönjegyzés, a mindennapi kenyeret jelentő fizetés jogtalan megvonása, és végül a hónapokig tartó internálások, valamint a sérelmek elleni jogvédelem teljes hiánya az egyház vezetőit, a lelkészeket, tanárokat nagymértékben megviselte, egyeseknek elmebaj, másoknak akár halálukat okozva. A nyelvsérelmek, az utazási, gyűlekezési korlátozások, a cenzúra, a lap- és könyvkiadás teljes elsorvasztása, az iskolai életet ezerféleképpen megbénító kicsinyes hatósági szigor, a kíméletlen adóterhek, a hadikölcsönjegyzés és a jogos támogatásoktól való törvénytelen megfosztás egész közösségeket tett életképtelenné, az egyházi életet a túlélést megcélzó vegetálásra redukálta.

10. Az egyház vagyonát, épületeit, közösségét ért számtalan támadás pedig nagymértékben hozzájárult a dél-erdélyi magyarság erőszakos asszimilációjához és a református egyház szórványosodásához. A dél-erdélyi magyarság és reformátusság számaránya, demográfiai és szellemi potenciálja ekkor nagymértékben lecsökkent, ennek hatása pedig napjainkban is érezhető.

11. Feltétlenül ki kell emelnünk azoknak az embereknek a hősiességét, akik áldozatot hoztak az egyház túléléseért. Úgy véljük, az egyház élete és az elszenvedett sérelmek bemutatása során nyilvánvalóvá vált a református lelkészek, tanítók, hívek helytállásának jelentősége, és igazolható, hogy voltak emberek, akik hivatásuk és küldetésük tudatában anyagi előrehaladást félretéve, egzisztenciájukat, maguk és családjuk biztonságát kockáztatva vállalták a helyben maradáást. Közülük csak némelyek futamodtak meg, azok is csak akkor, amikor már nem bírták tovább az őket ért zaklatásokat.

Végül pedig egyet kell értenünk L. Balogh Bénivel, aki felállítva az 1940–44 közötti időszak kisebbségi életének mérlegét, egyedüli pozitívumként azt említi, hogy a dél-erdélyi magyarság, ha nagy áldozatok árán is, de túlélte e vészterhes korszakot.² Állítása véleményünk szerint a református egyház esetében is helytálló.

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy munkánk nem csupán a történész munkája volt. A dolgozat címlapján szereplő elnevezés – teológiai doktori értekezés – is érzékelteti: az

¹ Nagy Ferenc: *Helvzetkép...*, MOL, K 610, 91. cs., VI/11. 195.

² L. Balogh Béni: *A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete...* 50.

egyház történet nem feltétlenül azonos azzal, hogy a történész vizsgálódásának tárgyául az egyházat mint történeti valóságot választja, hanem ez a teológus vizsgálódása, aki arra keres választ, miként valósította meg az egyház a Krisztustól kapott küldetését a történelem viszontagságai közepette, és főleg: milyen tanulságokat vonhat le a jelenkor nemzedéke ősei történetéből, példájából. Ezért ismertetőnk végén néhány olyan, egyházunk mai helyzetében is égető kérdést vetünk fel, melyekre kutatásaink, a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész történetének vizsgálata során bukkantunk.

a) Először is hadd említsük azt, mekkora szükség van az erdélyi magyar közösség és az erdélyi magyarok múltjában felgyülemlett sérelmes és fájdalmas narratívák kimondására. Rögtön a háború után a kommunista berendezkedés idején a népek boldog egymásra találásának eufóriáját „rontotta volna” a sérelmek említése, ezért ezek egyre sötétebb titkokká, ki nem mondott fájdalmakká váltak egyének, családok, közösségek életében. Bagdy Emőke, magyarországi pszichológus állítása szerint népünk múltját (főleg a múlt századból) számos trauma és nyomorúság terheli (pl. el nem mesélt, mert el nem mesélhető család történetek), emiatt a fel nem dolgozott közösségi teher miatt verbális kommunikációnk nehézkes, gyakoriak a kifejezésbeli hibák, nehezen megy az igeidő-, szám-, névszó-alakok egyeztetése, és igen gyakran félreértjük egymás mondanivalóját. A 21. században szükség lesz a belső gátlásoknak a legyőzésére, és ezeknek a fájdalmas történeteknek a kibeszélésére. Ebben pedig a történészeknek és egyháztörténészeknek komoly feladata lesz. Nem léphetünk tovább erdélyi létünk újabb lehetőségei felé, ha nem nézünk szembe a múltunkkal. És bár ezt a feladatunkat lassan közhelyszámba menő módon úton-útfélen hangoztatják, elképzelhetetlenek tartjuk annak megvalósítását, ha nem történik meg a gyógyító emlékezés, az objektív, de a fájdalmakat és sérelmeket semmiképp el nem hallgató kibeszélés.

b) Másodszor, a globalizáció, a kulturális és vallási identitások folyékonyá válása lassan tarthatatlanná és anakronisztikussá teszi az egy vallás, egy nemzet, egy közösség kizárólagos szemléletét, és egyházunkat a kultúra- és vallásközi párbeszédre sarkallja. Nem tisztünk ennek rendszeres teológiai és ekléziológiai vonatkozásait boncolgatni, csupán a dolgozatunk témájának szempontjából kulcsfontosságú román-magyar megbékélés sürgősségét és fontosságát szeretnénk hangsúlyozni. A századfordulón számos nemzetközi példát láttunk erre, mint az ausztráliai kormány és az őslakosok, valamint a norvégok és a lappok megbékélése. Mindkét említett esetben a megbékélést a sérelmek kölcsönös kimondása, őszinte bocsánatkérés és az együttélés új szabályainak megfogalmazása előzte meg. Amikor híveink évente nagy számban kötnek román nemzetiségű és görög-keleti valláson levőkkel házasságot, amikor egyre nagyobb azok száma, akik a református valláshoz igen, de a magyar kultúrához nem kívánnak tartozni, felmerül a kérdés, tartható-e még a két nemzet, két vallás merev szembenállása? Sikerül-e beindítani azokat a folyamatokat, melyek talán egyszer a két nemzet kormányközi és a két egyház kormányzatközi deklaratív és azzal egy időben a közvélemény szintjén elfogadott megbékélésében csúcspontnak? Nem áztatjuk magunkat, és tudjuk, hogy ehhez az eredményhez még hosszú utat kell megtenni. De előkészítésében úgy vélem, a teológusokra és egyháztörténészekre komoly feladat hárul. Elmaradása esetében pedig csupán a vegyes kulturális és vallási identitású emberek asszimilációjára, református és magyar szempontból elvesztésükre számíthatunk.

c) A 2011. év elején egyházunk bizonyos szempontból a Dél-Erdélyi Református Egyházkerülethez hasonló helyzetben lesz. Az új állampolgársági törvény megnyitja híveink előtt a magyarországi honosítás és letelepedés lehetőségét, és a jelenlegi sötét ro-

mániai gazdasági kilátások közepette ma nem lehet megmondani, hogy lesz-e erő, ami megakadályozza híveink ismételt tömeges exodusát. Ha pedig ez bekövetkezik, számítani kell a két évtized alatt annyi áldozat árán felépített egyházi és oktatási intézményrendszerünk megsemmisülésére. Komoly kérdés, hogy fel vagyunk-e készülve az új helyzet kezelésére. A dél-erdélyi református lelkészek és egyházi vezetők példája figyelmeztetés: csak komoly, öntudatos, példamutató és áldozatkész munkával érhetjük el, hogy híveink velünk együtt vállalják – Nagy Ferencet idézve – „az anya öletől távol levő, idegenben küzdő gyermek sorsát”.

d) A dél-erdélyi lelkészek, esperesek és világiak szembenállása, és az abból fakadó mélyenszántó konfliktusok példája szintén figyelmeztet: meg kell találnunk annak módját, hogy a világi elemnek az egyházkormányzásban és az egyházi elemnek a világi kormányzásban való részvétele úgy történjen, hogy egyik fél autonómiája, alapvető jellege se sérüljön, és minden a kölcsönös tisztelet és megértés elve alapján történjen. A történet ismétlődik, hisz ahogyan a Szász Pál és Bethlen Bálint, Nagy Ferenc és Elekes Viktor, vagy Márton Áron és Gyárfás Elemér szembenállása és ellentéte végleges szakításhoz, egymástól való elhatárolódáshoz, és a dél-erdélyi magyar közösségek töredezettségéhez vezetett, ehhez hasonló példákat ma is találunk az erdélyi egyházak és közélet berkeiben. Nagy kérdés: tanulunk-e a múltból, és elkerülhetjük-e a hasonló szélsőséges helyzeteket?

e) Ötödször, amikor két kultúra szemben áll, az egyház szenved az elsők között. Ez a megállapítás akkor igaz, ha az egyház magát kizárólagosan az egyik harcoló kultúrának a leteleményeseként vagy kezeseként határozza meg. Az Antonescu-kormány nem spirituális valóságnak, hanem közéleti intézménynek tekintette a református egyházat, ezért – bár deklarálta fundamentalista és keresztyén volt – mégis egyházellenes intézkedéseket hozott. Ha az egyházunk önmagát elsősorban közintézményként, és nem lelki közösségként határozza meg, nehezen fogja tudni elkerülni a kultúrák, nemzetek összecsapásából fakadó sérelmeket. Ha nem tekinti magát többnek civil szervezetnél, a közvélemény és a mindenkori kormányok is csak akképpen kezelik majd, és könnyen elsiklanak afölött, hogy az egyház voltaképpen idvház, azaz az idvességre vezéreltek közössége, hogy a szó etimológiájánál maradjunk, és elsődleges küldetése nem bizonyos kulturális örökség konzerválása, hanem híveinek spirituális, lelki táplálása és pásztorlása az Istennel való kapcsolatukban.

f) Végül pedig a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész története figyelmeztet, hogy könnyen esünk a múlt idealizálásának és megszépítésének tévedésébe. Az egyházban hatvan évvel ezelőtt jelentkező belső konfliktusok, egyes vezetők megfutamodása, mások anyagiassága vagy személyeskedése ismét ráébreszt arra bennünket, hogy a közösségromboló személyeskedés, az önző karrierizmus és a személyi érdekek érvényesítésének szándéka mindig valóság volt az egyház történetében, és az nem csak jelenlegi helyzetünkre jellemző. Nem létezik tehát mitikus egység, történelmi összefogás, a dicső múlt iránti romantikus elképzeléseinket pedig hamar lerombolja a levéltári adatokból élénk táruló rideg, és idealizálást nem ismerő, de mégis halhatatlan valóság. Kérdés: tudomásul véve, hogy a külső harcok és a belső félelem mindig is együtt és elválaszthatatlanul jelen voltak egyházunk sorsában, mi, a 21. század egyházi szolgálói megtaláljuk-e a ránk bízottakkal való sáfárkodásnak, az önerőből megvalósuló teljesítménynek azt a formáját, amit a most ismertetett egyházi struktúra vezetői, lelkészei és hívei megtaláltak?

Hankó-Nagy Alpár